

Takács Ádám

Kezdet és hipotézis Kantnál¹

A *tiszta ész kritikájának* két kiadása között eltelt időszak minden kétséget kizáróan egy reflexív szituációt jelöl Kant gondolkodásában. Kellően tanúskodik erről a *Prolegomena* megszületése, és jól mutatják mindezt azok az ismert változtatások is, melyeket Kant a *Kritika* második kiadásának szövegén eszközölt. A tartalmi újításokon túl azonban nem kerülheti el figyelmünket az a hangvételt érintő eltérés sem, amely e mű két előszavát jól érzékelhetően megkülönbözteti egymástól. Úgy látszik, a gondolati önvizsgálatnak ebben az időszakában Kant nem csupán filozófiai álláspontjának pontosabb megfogalmazására törekedett, de arra is figyelmet fordított, hogy az általában vett kritikai eszme *megértésének* feltételeit mind jobban tisztázza.

Az első kiadáshoz írott előszóban, miután megállapítja, hogy a metafizikai kérdések vizsgálatában „az egyetlen megmaradt úton indult” el, Kant a következő, nem kevés magabiztosságról árulkodó megjegyzést teszi: „Munkám mércéjévé a kimerítő alaposítást tettem, és merem állítani, hogy nem létezik metafizikai feladat, melyet itt ne oldottam volna meg, vagy megoldásához ne adtam volna kulcsot.” (A XIII.) A vizsgálódások „formájával” kapcsolatban pedig így fogalmaz: „[...] ami a *bizonyosságot* illeti, én magam azt a törvényt szabtam magamnak, hogy az efféle tanulmányokban a pusztán *vélekedés* semmiképp sem engedhető meg, és hogy itt tiltott áru minden, ami csak hasonlít is a hipotézisre, tehát a legalacsonyabb áron sem szabad forgalomba kerülnie, hanem mihelyt fölfedeztük, azon nyomban le kell foglalni.” (A XV.) A második kiadás előszavának hangvétele ezzel szemben jóval megengedőbb. A metafizikai kérdések végső tisztázására kidolgozott megoldását Kant itt nem titkoltan egyfajta vélekedésként adja elő. A kopernikuszi fordulat gondolatának bemutatását – oldalakon keresztül – uralja a feltételes mód: „*Próbáljuk* hát meg egyszer, nem jutunk-e messzebbre a metafizika feladatainak terén, ha *feltesszük*, hogy a tárgyaknak kell ismereteinkhez igazodniuk, ami jobban megfelel a követelménynek, hogy *a priori* tudással rendelkezessünk róluk, mely azt megelőzően állapítana meg valamit a tárgyakról, hogy ezek adva lennének nekünk. Itt ugyanarról van szó, mint Kopernikusz legfontosabb gondolatánál [...]”, majd hozzáfűzi, „ugyanazt a *kísérletet* elvégezhetjük a metafizikában is” (B XVI–XVII, kiemelések tőlem – T. Á.). A továbbiakban Kant konzekvensen „feltevés-ként” (*Annahme*) és „kísérletként” (*Versuch*) aposztrofálja a javasolt „gondolkodásbeli fordulat” lehetőségét – sőt egy helyen egyenesen a „tiszta ész kísérletéről” (35) is beszél – majd a gondolatmenet lezárásaként lábjegyzetben még egyszer visszatér a kopernikuszi analógiához: „A jelen *Előszóban* én is csupán hipotézisként állítom fel a *Kritika* lapjain előadásra kerülő és ama kopernikuszi hipotézissel analóg gondolko-

¹ Mindenképpen szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a kanti problematika alábbi megközelítéséhez azokon a szemináriumokon kaptam indítást, melyeket Munkácsy Gyula 1991 és 1995 között az ELTE Filozófia Tanszékén tartott.

dási fordulatot, hogy felhívjam a figyelmet e fordulat első – és ezért okvetlenül hipotetikus – kísérleteire, jöllehet maga az értekezés nem hipotetikus, hanem apodiktikus módon bizonyítja ama fordulatot, a térről és az időről alkotott képzeleteinknek, valamint az értelem elemi fogalmainak sajátosságai alapján.” (B XXII.) Nagyon is úgy látszik tehát, hogy Kant a művének két kiadása közötti időszakban valamiképpen mégis csak meggyőzte magát egy hipotézis „forgalomba hozásáról”, mely ugyan szigorúan véve nem tartozik a transzcendentális kritika menetéhez, ám minden jel szerint hozzátartozik a transzcendentális kritika menetének *kezdetéhez*, s ez a hipotézis nem más, mint a kritikai fordulat maga.

Továbbra is kérdés marad azonban, hogy mi teszi feltétlenül szükségessé egy ilyen előzetes, ám mégis közvetlenül a tiszta ész természetére és annak elgondolására vonatkozó – s ezért talán joggal fogalmazhatunk így – „metafizikai” természetű hipotézis megfogalmazását Kantnál? Mi indokolja a gondolkodás kopernikuszi fordulatának hipotetikus feltevését egy olyan filozófia számára, mely tételeit egyébként apodiktikusan kívánja bizonyítani? Első pillantásra úgy tűnik, hogy e kérdés megválaszolásához az előszó kontextusa azonnal segítségünkre siet, és a Kant által ott felhozott tudománytörténeti példákából és analógiákból kiindulva a szóban forgó gondolati összefüggés úgyszólván önmagát értelmezi. A szöveg ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy Thalész, Galilei, Torricelli, Stahl, majd Newton példájának felemlegetése nem csupán a kritikai fordulat valamiféle előképének megrajzolására szolgál. Kant saját eljárását egyfajta tudományos analógia alapján vázolja fel. A kopernikuszi fordulat bevezetésének pillanatában így fogalmaz: „Úgy vélem, ha a matematika és a természettudomány egy csapásra végrehajtott fordulat által vált azzá, ami, úgy példájuk van annyira figyelemre méltó, hogy eltűnődjünk a gondolkodásbeli fordulat lényegén, mely olyannyira hasznukra vált, és legalább megkíséreljük utánozni őket, amennyire csak hasonlatosságuk a metafizikához, mely hasonlóság abban áll, hogy az ő ismereteik is az ésből származnak, ezt lehetővé teszi.” (B XVI.) A jelzett fordulat metafizikai lehetőségének rövid ismertetése után Kant egy lábjegyzetben még szorosabba vonja az analógiát: „Ez a módszer tehát, mely a természetkutatóét utánozza, a következőkben áll: a tiszta ész elemeit abban keresni, *ami kísérlet által igazolható vagy cáfolható.*” (B XIX.) Majd nem vár sokat magára az iránnyadó analógia radikális megfogalmazása sem: Kopernikusz kozmológiai hipotézisének Newton által adott bizonyítását most a metafizika hasonló eljárásának kell követnie. Kant saját feladata kapcsán valódi „tudományos forradalomról” beszél: „A tiszta, spekulatív ész itt következő kritikájának feladata most már abban a kísérletben áll, hogy megváltoztassuk a metafizika eddigi eljárásmódját, mégpedig olyanképpen, hogy a geometerek és természetkutatók példáját követve valóságos forradalmat hajtunk végre.” (B XXII.)

Az említett szöveghelyek – melyekhez az Előszó számos hasonló utalása csatolható – minden további nélkül megerősíteni látszanak egy olyan értelmezést, mely Kantnak a metafizika megváltoztatására irányuló filozófiai kísérletében egyfajta természet-tudományos ihletettséggű *hipotetikus-deduktív* módszer elemeit látná. E módszer döntő elemét Kant közvetlenül Newtonnak köszönhetné. Egy ilyen értelmezés szerint tehát a kanti „tiszta ész kísérlete” (*Experiment der reinen Vernunft*) közvetlen örököse volna Newton *Principiában* alkalmazott „kísérleti filozófiájának” (*philosophia experimentalis*) (ez utóbbihoz lásd SMITH 2002, 139–140). A kanti és newtoni eljárás analógiája mármint abban állna, hogy a tudományos gondolkodás, annak kiindulópontjában, iránnyadó jelleggel elfogad bizonyos hipotéziseket – adott esetben a kopernikuszi koz-

mológiai hipotézist vagy annak filozófiai analogonját –, melyektől egy adott probléma megoldását remélheti. A bizonyítás menete, vagyis a dedukció során azonban – ahogyan azt Kant és Newton is a maga módján kifejezetten állítja – már nem „alkot hipotéziseket” (*hypotheses non fingo*), hanem tiszta észelvek alapján *a priori* bizonyítja tételeit. Kant valódi gondolati teljesítménye így nem csupán egy új metafizikai hipotézis megalkotásában lenne keresendő, hanem a vonatkozó filozófiai bizonyítás és demonstráció egy mindeddig nem ismert, tudományos szigorúságú módszerének kidolgozásában is, mely a *Kritika* lapjain a „transzcendentális dedukció” néven kerül bemutatásra (lásd ehhez HAHN 1998).

Kant és Newton gondolkodásának szoros rokonsága nem szorul különösebb igazolásra. Számos esetben rámutattak már például arra az alapvető kapcsolatra, amely a „Tiszta értelem alaptételeinek rendszerét” a newtoni fizika elveihez köti (lásd például MARTY 1980, 25–116). A két gondolkodás között a hipotetikus-deduktív módszerben fellelhető analógia állítása mégsem ítéltető maradéktalanul termékenynek. Hiszen – amint arra François Marty rámutatott – a kanti gondolkodás teljesítménye éppen abban áll, hogy az ész nem csupán átveszi és alkalmazza a tudomány bizonyos elveit, hanem egyedül *saját* érdekeit és tiszta *a priori* lehetőségeit szem előtt tartva, a tudományos belátásokat a filozófiai diskurzus elemeivé alakítja és azokat újfajta jelentőséggel ruházza fel. Vagyis a tudomány és filozófia között fennálló analógia, mihelyt kritikai perspektívába helyezük, inkább magáról a „metafizika megszületéséről” tanúskodik Kantnál, mintsem két diszciplína egyszerűen egymásra vonatkozó viszonyát fejezi ki (MARTY 1980, 112–116). Mindennek szükségképpen hatással kell lennie – tehetjük hozzá – a módszertani momentumokra is. A transzcendentális dedukciót egyfajta hipotetikus problémafelvetésre adott bizonyításként értelmezni valójában azt jelentené, hogy *A tiszta ész kritikája* filozófiai hozadékát akaratlanul is tudományelméleti vagy episztemológiai belátásokra korlátozzuk. Egy ilyen értelmezés nem tudna kellően számot adni arról, hogy Kantnál a dedukció mozzanatát nem csupán a tér-időbeli – azaz fizikai – tárgyalgatás *a priori* szintetikus elveinek „bizonyítása”, de magának a szubjektivitásnak, vagyis a transzcendentális appercepció elvének a feltárása is alapvetően meghatározza (vö. HENRICH 1976, 54–107). Másrészt a tudományos bizonyítás analógiájára felfogott dedukció alapján nem tudnánk összhangot találni a kanti kritikai életmű egyéb helyein megjelenő dedukciós formákkal, melyeknél – mint például a második kritika dedukciójában – teoretikus bizonyításról egyáltalában nincs szó, vagy – mint a harmadik kritikában – a dedukció maga is egyfajta hipotetikus eljárásnak bizonyul.

A tiszta ész kritikáját megnyitó kopernikuszi hipotézis módszertani státusza tehát további tisztázást igényel Kantnál. Ehhez azonban minden jel szerint ki kell lépünk az Előszó kontextusából, és – szövegszerű megerősítést keresve – talán egyetlen lehetőségként *A tiszta ész kritikájának* azon részéhez kell fordulnunk, ahol Kant kifejezetten a hipotézisalkotás lehetőségeit tárgyalja a filozófiai megismerés vonatkozásában. Ez a mű második fő része, mely „A módszer transzcendentális tana” nevet viseli. Ezt az értelmezési lehetőséget megerősíti, hogy a módszertan státusza eleve kettősséget tükröz a műben. Egyrésztől Kant itt „a tiszta ész teljes rendszerének formai feltételeit” (A 708, B 736) – diszciplínáját, kánonját, architektonikáját és történetét – igyekszik meghatározni, melyek a kritika által előkészített metafizika teljes épületének alapvetését biztosíthatják. Másrésztől azonban ismeretes, hogy *A tiszta ész kritikájából* minden bizonnyal ez a rész készült el leghamarabb (vö. MARTY 1975, 12), ennél fogva számos megállapítása közvetlenül nyomot hagyott magán a kritikai apparátus kidolgozásán.

Nagyon is úgy látszik, hogy a második kiadás előszava ebből a szempontból is különleges helyet foglal el, mert jelentősen felerősíti a transzcendentális módszertan szerepe és alkalmazása között a műben felfedezhető körkörösséget. Hiszen ebben az előszóban nem csupán a metafizika tudományának rendszeres és befejezett – vagyis architektonikus – jellege kerül említésre (B XXIV), s Kant a moralitás kérdése kapcsán nem csupán a kánon-fejezet egyes megállapításait helyezi a *Kritika* legelejére (B XXV–XXX), de éppen a kopernikuszi fordulat tudományos előzményeinek tárgyalása kapcsán (B X–XIV) akár a tiszta ész „történetének” egy sajátos felvázolásáról is beszélhetünk itt (vö. MARTY 1975, 27–31). Meglátásom szerint hasonló körvonalon kell haladnunk, ha a kopernikuszi fordulat metafizikai hipotézisének szerepét kívánjuk tisztázni Kantnál, s a körbe való megfelelő belépést itt a diszciplína-fejezet biztosíthatja.

Kant a filozófiai hipotézisalkotás lehetőségét a diszciplína-fejezet harmadik szakaszában tárgyalja. Figyelme középpontjában azonban – a transzcendentális módszertan általános célkitűzéseinek megfelelően – elsősorban azok a *tapasztalatokat* magyarázni kívánó hipotézisek állnak, melyek megalkotására a spekulatív ész érezhet késztetést, ha nem elégszik meg a számára az észkritika által juttatott regulatív szereppel. Az ilyen, úgynevezett „transzcendentális hipotézisek” (A 772, B 800) alkotásának lehetőségét Kant szigorúan letiltja. Az ész ideái alapján a természet célszerűségét, a lélek egységét vagy a legfőbb lény létezését felvevesszerűen magyarázni hiábavaló, hiszen ezeknek az ideáknak, elvükből következően, semmiféle tapasztalati valóság nem feleltethető meg. Ha így tennénk – mondja Kant – ez annyit jelentene, hogy „merő agrémeket tennénk meg az ész alapjául” (A 770, B 798). A hipotézisalkotás jogos gondolati terepe így aztán nem lehet más, mint kizárólag a tapasztalati, természeti valóság, mellyel kapcsolatban – olvashatjuk – „a legvadabb hipotézis is – föltéve, hogy csakis fizikai jellegű – tűrhetőbb, mint a fizikán túli hipotézisek” (A 773, B 801). Kant így egyértelművé teszi, hogy a tiszta spekulatív észhasználat számára itt nem lehet keresnivaló, és a hipotézisalkotás, illetve az ebből következő vélekedés csakis abban az esetben megengedett a gondolkodás számára, ha az empirikus tapasztalati tárgyak valamely sora adott. „Ezen a tartományon kívül *vélekedni* annyit tesz, mint gondolatokkal játszadozni [...]” (A 775, B 803.) Kivéve talán egy esetet! Ez a lehetőség azonban egyenesen a *Kritika* kezdetéhez utalhat bennünket: „[...] kivéve azt az esetet – folytatja Kant a mondatot – midőn az ítéletalkotás valamely bizonytalan útvjáról csupán azt a vélekedést kockáztatjuk meg, hogy talán elvezet az igazsághoz.” (A 775, B 803.)²

Könnyű belátni, hogy az idézett megfogalmazásban alkalmazott fordulatok (ítélet, bizonytalan út, vélekedés, igazság) kimerítik a hipotézisalkotás episztemikus feltételeit. Így aztán semmi nem szól az ellen, hogy ezt a megállapítást ne alkalmazhatnánk közvetlenül arra a mozzanatra, amivel Kant voltaképpen megnyitja az első *Kritikát*.³ Hiszen ha komolyan vesszük a két előszóban sűrűn előforduló „út” metaforát, s azt, hogy a második nyitány szerint a mű feladata a tudomány „biztos útjának” megtalálása

² Kétségtelen, hogy Kant eredeti megfogalmazása – „Außer diesem Felde ist *meinen* so viel, als mit Gedanken spielen, es müßte denn sein, daß man von einem unsicheren Wege des Urteils bloß die Meinung hätte, vielleicht auf ihm die Wahrheit zu finden” – nem igazolja egyértelműen a „kivéve azt az esetet” formulát, melyet Kis Jánosé mellett az Alexander–Bánóczy-féle magyar fordítás is alkalmaz. Nem kevésbé igaz ugyanakkor, hogy Kant itt mégiscsak nyitva hagyja a vélekedés lehetőségét a filozófiai észhasználat számára.

³ Az adott passzust Heinz Heimsoeth is úgy érti kommentárjában, mint amely a metafizika feladatainak kijelölésére vonatkozik (HEIMSOETH 1971, 726).

„az ész működéséhez tartozó felismerések kimunkálásában” (B VII), akkor a nekiindulás szükségképpen bizonytalansága éppenséggel azt a gondolkodói helyzetet reprodukálja, amelyre az említett kivétel vonatkozik. A kritikai filozófus így kezdetben joggal alkothat metafizikai jellegű hipotézist a gondolkodás kopernikuszi fordulatáról, hiszen tudja, hogy „az egyetlen megmaradt úton indul el”, melyről azonban az adott pillanatban csupán annyit állíthat, hogy „talán elvezet az igazsághoz”.

Mindez azonban azt is jelenti, hogy Kant nem valamilyen különös módszertani fogás alkalmazása érdekében folyamodik a filozófiai hipotézisalkotás műveletéhez munkája legelején. A feltevés itt semmiképpen sem a bizonyítást megelőző szükséges tudományos előfeltétel szerepét játssza. A kopernikuszi fordulat gondolatának hipotézisként való ábrázolása valójában *leírás*. A kezdő kritikai filozófus bizonytalan szituációjának ábrázolása ez, aki ezen a ponton, a tudomány bizonyosságai között a saját kérdésfeltevéseire adható végső válaszokról egyelőre csak vélekedhet. Kant ezzel voltaképpen talán nem tesz mást a második Előszóban, mint sajátos módon magának a kritikai gondolatnak a geneziséét emeli be a kritikai problematika feltételei közé. Azt a genezist, amely a *Kritika* megszületésének kilenc évéről tanúskodik, s amelyet Kant ekkori jegyzetei nyomán Cassirer szerint úgy kell értenünk, mint „*kísérleteket*, melyek az alakuló gondolatot próbálják rögzíteni” (CASSIRER 2001, 151, kiemelés tőlem – T. Á.).

Ezért talán nem lehetetlen a kopernikuszi fordulat metafizikai hipotézisének mozzanatában a kritikai tudatosság egy olyan fokát látni, mellyel Kant saját gondolkodói helyzetét nem csupán az objektív, vagyis az adott tudományos és történeti, de tisztán szubjektív, vagyis episztemikus és módszertani feltételek szerint is meghatározni igyekszik. S mindezt úgy, hogy közben a kritikai filozófia problematikája egy pillanatra sem megy veszendőbe. A metafizikai hipotézisalkotás nem módszeres kétely, amely közvetlenül az abszolút bizonyosság megszerzését koreografálja, s nem is a saját színrelépését utólagos szükségszerűségként felismerő ész munkája. Descartes és Hegel között, Kant a *filozófiai kezdet* egy olyan fogalmával dolgozik, amely kiiktathatatlanul kötvé marad a végesség, vagyis a bizonytalanság tapasztalatához.

IRODALOM

- CASSIRER, Ernst 2001. *Kant élete és műve*. Ford.: Mesterházi Miklós. Budapest: Osiris.
- HAHN, Robert 1988. *Kant's Newtonian Revolution in Philosophy*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- HEIMSOETH, Heinz 1971. *Transzendente Dialektik. Ein Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft* IV. Berlin: de Gruyter.
- HENRICH, Dieter 1976. *Identität und Objektivität. Eine Untersuchung über Kants transzendente Deduktion*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- KANT, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Budapest: Atlantisz.
- MARTY, François 1975. La méthodologie transcendantale, deuxième partie de la „Critique de la raison pure”. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1.
- MARTY, François 1980. *La naissance de la métaphysique chez Kant. Une étude sur la notionne kantienne d'analogie*. Paris: Beauchesne.
- SMITH, Georges E. 2002. The Methodology of the *Principia*. In Cohen, I. B. – Smith, G. E. (eds.): *The Cambridge Companion to Newton*. Cambridge University Press.

Örömóda (2004. május 1.)